

l'art de Catalunya, on hi veia l'enllaç entre el món musulmà i el món cristià en el punt crític de la formació de l'art romànic.

L'excavador dels palaus perses i l'autor de *L'art antique de la Perse* i de *l'Acropole de Suse* veia per tot l'empremta fonda amb què aquell reflex de les grans civilitzacions orientals marcà les arts de l'occident.

Sos volums sobre les arts ibèriques de la col·lecció *Ars una*, sos articles sobre *L'architecture catalane* i *L'architecture romane en Catalogne* publicats en el *Journal des Savants* (1913, pp. 192-260 i 1919, p. 210) són sempre al voltant dels orígens musulmans llunyanament perses de l'art romànic. Fou ell un vident, un precursor d'una tesi que després de contradir-la potser massa absolutament, s'ha presentat a la vegada a experts diversos i avui és per tots, en certs aspectes, estudiada i escatida.

Ell era qui analitzava els *Anuaris* del nostre INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS i els nostres llibres en l'«Académie d'Inscriptions de Paris», presentant-los amorosament fins quan es dolia del nostre suposat separatisme.

Nascut en terres de Tolosa, havia viatjat moltíssim per Espanya. N'era una mostra la seva obra *La statuaire polychrome en Espagne*; i en son esperit cavalleresc hi havia imprès qualche lluminositat del sol del migdia i fins qualche característica ben espanyola.

Descansi en pau el treballador incansable i l'arqueòleg savi i apassionat.—J. P. C.

Robert Roger i Jules de Lahondes

Commemorem encara aquests dos treballadors de l'altre costat del Pireneu: el primer, autor principalment d'un estudi sobre l'art romànic del Cominges i del Coserans, amic per correspondència i generós col·laborador; el segon, estudiós dels monuments d'aqueixa ampla terra tan plena del nostre esperit que va de Tolosa al Pireneu.

BIBLIOGRAFIA

LLIBRES

M. GÓMEZ MORENO: *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI.* — Un volum de text profusament il·lustrat i altre de làmines.

Entre el període visigot i el romànic d'influència lombarda quedava en la nostra arqueologia en el temps que comprèn els segles VIII, IX i la primera mitat del X, un període ple de fosquetats; els documents de l'època donen escassos elements, parlant sols d'esglésies de construcció rústega fetes de fang i pedra, amb cobertes de fusta i qualche vegada de l'existència de tres altars, lo que suposa un plan de basílica més o menys rudimentària; els monuments eren incerts i mal datats. El segle VIII, època d'invasions i ruïnes, restarà potser per sempre ple d'obscuritats a Catalunya. Les dades sobre aquest segle escassegen, per altra part, en tota l'Europa (1). Del reialme dels visigots, representat pels restes de Terrassa, passava la nostra arqueologia catalana al grup nombrós de les esglésies del primer romànic, cobertes de voltes i ornades d'arcuacions i bandes lombardes qual data inicial, incerta encara, és cap al final del segle X, omplint tot el segle XI.

Examinant el conjunt de nostres edificis cristians, queda un residu que s'aparta de les formes generals format principalment per un grup d'esglésies qual principal característica és l'ús de l'arc de ferradura en llurs arcades, en llurs finestres i fins en les curves de llurs plantes. Es veu en elles restes de velles cerimònies i tradicions visigòtiques, influències muzaràbigues, i son estudi fou resumit, per qui això escriu, en un capítol sobre els precedents de l'art romànic (2). Aqueix grup d'esglésies queda, per l'obra del Sr. Gómez Moreno, més sòlidament enllaçat amb un grup arquitectònic d'àrea geogràfica més extensa i sa cronologia fixada per abundants documents. «Tot sem-

(1) Vegi's els termes amb que en parla LASTEYRIE: *L'architecture religieuse à France à l'époque romane.* Paris, 1912, p. 30 i següents.

(2) PUIG I CADAVALCH, FALGUERA i GODAY: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, cap. XI.

bla indicar — havíem escrit després d'estudiar el nostre grup d'esglésies que contenen el típic arc de ferradura — que les dues escoles castellana i catalana es mouen per idèntiques influències en aquest període i que es tracta d'un medi artístic anàleg o d'unes causes úniques i paral·leles. La única conclusió a què podíem arribar era la que proporcionava l'església de Marquet, qual creuer està adossat a murs de petit aparell usual al segle XI i la data negativa de que Pedret no es troba citat en l'acta de la Seu d'Urgell del 839 en la que s'esmenten la major part dels pobles i llocs del voltant, com Secs, La Baells, Vilada, La Quart, Sagàs, Olvan, Gironella, Avià, Cofort, Madrona i Espinalbet (1). El no citar-se Pedret en aqueixa acta tan minuciosa en què el notari redactor del preciós document anomena els llocs amb cert ordre topogràfic com si ho fes a la vista d'una carta geogràfica o recordant el país per ell minuciosament recorregut, indica un límit superior de la data de Pedret que és el primer terç del segle IX.

Posterior al primer terç del segle IX, anterior al romànic que ompla el segle XI, tals són les dates límits a què amb abundants documents lapidaris en sa major part i amb nombrosos monuments estudiats estableix el llibre que ens ocupa, per una sèrie de monuments anàlegs als de la nostra Catalunya. La coincidència entre les conseqüències a deduir dels abundants documents lleonesos i castellans i els escassos nostres és extraordinària. Ve així definidament omplert i clarament estudiat una gran part del període d'art abans desconegut a que'ns referim.

En els segles IX i X omplí, efectivament, les terres de l'Espanya cristiana una escola arquitectònica propagada per monjos i eclesiàstics educats en la cultura musulmana cordovesa que invadeixen especialment Lleó en un període cronològicament sincrònic al carolingi francès. Els dos corrents arriben a Catalunya, essent exemple del primer uns quants tipus d'esglésies amb arc de ferradura: Pedret, Marquet, Olèrdola, Boada, etc., senyalant l'arribada del segon la de Sant Pere de les Puellas i el pòrtic de Sant Sadurní, de tipus carolingi, representació de la intensa influència que ens ve de l'altre costat del Pirineu (2). Deixem aqueixa segona influència per a fixar-nos principalment en la primera.

Es aqueixa arquitectura un reflexe de les sumptuositats artístiques del califat de Còrdova i concorden llurs dates capdals amb dates senyalades que marquen la evolució de son edifici més esplèndid: la mesquida de Còrdova, tals com les obres amb què l'engrandí Abderrahman II (833-848) i les amb que l'eixamplaren Haken II des de 961 i Hichen II i Almansor en el restant del segle X.

L'àrea que ocupen aqueixos típics edificis àmpliament descrits pel Sr. Gómez Moreno, és una extensió d'Espanya col·locada terres amunt del Duero, especialment les conques de l'Orbigo i de l'Esla. Els exemples d'esglésies muzaràbigues són menys freqüents a la conca de l'Ebre, en la que s'hi senyala solament Santa Olalla de la Cogolla, encara en terres castellanès. Segueix després Sant Joan de la Peña, a Aragó, i ve finalment el grup català.

Eren els edificis de Catalunya reflexe solament debilitat per la distància del moviment artístic, qual centre era el sud de la serrelada cantàbrica en les terres lleoneses, poblades per Ordoño I, terres engrandides per Alfons III, a on es recullia gent fronterissa fugitiu dels musulmans, entre els quals predominen sacerdots i monjos muzaràbs.

Les esglésies muzaràbigues són de tipus divers: esglésies de plan de creu grega, amb son cos central cobert de volta, com la de Santa Maria de Melgre, a Toledo; tipus de basílica amb tres absis fosos en una massa rectangular exteriorment, com Sant Miquel d'Escalada, Sant Cebrià de Mazote, Santa Maria de Bamba, mena de basílica en què al centre del creuer s'hi aixeca com un cimbori cobert amb volta de canó; esglésies d'una nau amb absis exageradament tancat, com Sant Miquel de Celanova; devegades flanquejat de sacristies, com Santiago de Peñalta.

Noti's l'existència de voltes de mena diversa i de complicacions d'estructura que estranyaran

(1) P. PUJOL: *L'acte de consagració i dotació de la catedral d'Urgell, de l'any 819-839*. Biblioteca Filològica de l'Institut, IX. Barcelona, 1917.

(2) Heus aquí el comentari que sobre aquesta església fa l'autor de l'obra que'ns ocupa: «Al período carolingio en toda su pujanza corresponde una sola obra, la desgraciada iglesia de San Pedro de las Puellas en Barcelona, que llegó a este siglo más o menos alterada, pero salvándose de tantos y tantos estragos, para caer recientemente en manos desafortunadas, que la han puesto imposible de reconocer. Es afrenta para la Barcelona culta de hoy haber dado lugar a semejante atropello; mas todavía, gracias a fotografías y dibujos, puede formarse un concepto aproximado de su carácter primitivo y de la gran importancia que para la historia del arte entrañaba». Ps. 47-48.

Hem d'advertir que la profanació no's feu sense protesta viva de la Barcelona culta. Alguns de nosaltres intervinerem per a que després de l'incendi de la revolució de 1909 no fos enderrocada, complint-se així un vell programa dels que dirigien la parròquia; mes en aquells moments no trobaren aqueixes iniciatives l'ampar del poder públic estatal, gran destructor o encubridor de destructors a Catalunya. (Vegi's *La Veu de Catalunya*, dies 15, 19-21 i 24-26 agost 1909.)

novament als nostres confreres del Pirineu enllà i faran trontollar altra vegada les clàssiques teories sobre els orígens del romànic.

Aqueix llibre que ve a definir una part de la nostra història monumental i a determinar en forma nova els precedents del romanisme és una pedra arrancada, com diu l'autor, «de la gran pedrera de l'art god, cordobés, prerromànic i morisc», incompletament estudiada encara. Certament M. Dieulafoy hauria trobat en ell nous arguments sobre l'origen musulmà de l'arquitectura romànica, la nova teoria que l'havia preocupat en els darrers anys de sa vida.

L'obra de Gómez Moreno ens posa el programa de futures investigacions en les ruïnes dels monastirs fundats en els segles IX i X, oblidats molts d'ells des de llarg temps, com Sant Genís de la Bellera i Sentis, en el riu Beseja, afluent del Flamisell; Sant Pere de les Maleses, Sant Vicens d'Ovez, Sant Andreu de Trespons i Sant Climent de Codinet o com Santa Grata i tants d'altres. En una d'elles, a Santa Cecília de Lins, s'hi guarda una porta amb arc de ferradura, senyal de bon auspici de com la teoria seria confirmada. Lloem sense reserves aquesta contribució a la història de l'arquitectura prerromànica, que ho és també a la història de l'arquitectura catalana. — J. P. i C.

ARTHUR KINGSLEY PORTER: *Lombard Architecture*. — Tres volums i una cartera de làmines. — New Haven, Londres, Oxford, 1916-1917.

Es sabuda la importància de l'estudi dels monuments romànics anteriors al segle XII del nord d'Itàlia per a trobar l'origen de les formes romàniques de tot Europa. Els monuments lombards, els provençals i els catalans dels segles X i XI formen, des del punt de vista dels elements decoratius, una gran escola que precedí a l'esclat general del romànic del segle XII. En aqueixos monuments de pobra decoració s'hi troben la major part de les solucions estructurals que després havien de caracteritzar les diverses escoles romàniques. Elles constitueixen una gran escola que ompla no sols els Nord d'Itàlia des de l'Adriàtic al Mediterrani, sinó que, enfilant-se pels Alps, se la troba en les valls de la Suïssa llatina, descendint per la vall del Rhin fins a penetrar a Holanda i Roine amunt fins a les terres de Borgonya, omplint totes les vessants mediterrànies de França i, passant els Pireneus, a Catalunya, fins a la frontera que a les darreries del segle XI separava les terres cristianes de les moresques. Un estudi de conjunt d'una escola tan uniforme i d'àrea tan extensa seria indubtablement de grans resultats científics per a fixar sobre tot com es resolgué el problema de la coberta pètria de les basíliques cristianes, solució que precedí a les solucions ornamentals. Fullejant l'obra del professor nord-americà hom veu clarament com resultaria interessantíssim el treball sintètic que permetés d'un cop d'ull abarcar tantes terres diferents i veure pobles tan distints treballant en la solució constructiva d'un mateix problema.

A aqueix estudi de l'art lombard, començat sèriament per Cattaneo i seguit després i impulsat per Rivoira, porta una notabilíssima contribució un nordamericà vingut de la Universitat de Yale, Arthur Kingsley Porter. És interessantíssima aqueixa col·laboració de les joves i poderoses universitats nordamericanes a aquests problemes de la història artística de la vella Europa.

L'obra d'Arthur Kingsley Porter és per l'estudi de l'arquitectura catalana d'un màxim interès. Ella ha revisat els treballs dels erudits italians, sense llurs prejudicis patriòtics, establint documentalment un estudi que en gran part versa sobre un estil igual que el que es desenrotlla a Catalunya fins al darrer quart del segle XI.

L'autor arriba a una conclusió igual a la que resulta de l'estudi del romànic català: que l'aparell és el més segur criteri de la data. «Per a determinar — diu — la data d'una construcció lombarda no hi ha criteri tan segur com el de la fàbrica. Els caràcters ornamentals i estructurals d'un temps anterior són repetits per arcaisme; però el caràcter de la fàbrica depèn sempre d'un general canvi de tradició» (vol. I, p. 29). Recordem entre nosaltres els edificis ben aparellats del segle XII, que conserven tots els caràcters del període anterior i que hem qualificat de supervivències. Es veuen a Itàlia també en forma claríssima els dos grans períodes del romànic: el de l'aparell rústec, trencat a martell; i el de l'aparell treballat amb eines de picapedrer i omplint el primer una gran part del segle XI, mentre el segon es desenrotlla cap el segle XII, ornat amb els esplendors de l'es-cultura de Guillem de Mòdena i els seus deixebles, Nicolò i Benedetto, anomenat erròniament Antelami.

Per a fixar les dates dels edificis per medi de les notícies documentals i els caràcters arquitectònics els estudia monogràficament, establint en cada un d'ells la bibliografia i la història amb relació

al procés de l'obra, fent-ne després la descripció i deduint-ne, com a conclusió, la data. Aquestes monografies són publicades per ordre alfabètic en els volums II i III. Els plans i fotogravats reproduint un gran nombre d'edificis, molts d'ells inèdits, omplen una voluminosa cartera.

Els resultats sintètics d'aqueix anàlisi minuciosos són exposats en el volum I.

La primera conseqüència que es deriva és la possibilitat d'establir una sèrie d'edificis posats seguint l'ordre d'evolució de llurs caràcters que correspongui a la sèrie cronològica de les dates en que foren obrats. L'autor amb lletres grosses senyala les dels edificis dels que ha pogut comprovar la data documentalment. Aqueixes sèries paral·leles entre els caràcters i la cronologia són una comprovació del problema sempre difícil d'aplicar els resultats dels documents a les obres arquitectòniques.

Es interessant la quasi coincidència de dades amb les establertes per qui descriu aquestes notes referents als anàlegs edificis de Catalunya, dates també comprovades per sèries cronològiques establertes seguint l'ordre d'evolució dels caràcters.

Les conseqüències sobre l'origen de les voltes, les dates de l'aparició de la característica decoració lombarda i els orígens de l'escultura romànica són interessantíssims.

Són massa absolutes de vegades les afirmacions cronològiques. Així, crec errònies algunes cronologies, i això porta a conseqüències que potser caldrà revisar, com la data d'aparició de certs elements com els arcs cecs de les cornises.

L'estudi de l'arquitectura deuria fer-se amb mètode anàleg cap a l'orient i occident d'Itàlia, sobretot per l'arquitectura anterior al segle XII, i la conseqüència fora la revisió de la història de l'art romànic fundant-la sobre bases més sòlides i certes, de lo que resulta estudiat solament aqueix importantíssim fet històric en l'àrea de la terra francesa. — J. P. i C.

MANUEL ABIZANDA BROTO: *Documentos para la Historia Artística y Literaria de Aragón (siglo XVI)*. — Zaragoza. — Vol. I (1915, 413 pp. amb il·lustracions); vol. II (1917, 460 pp. amb il·lustracions).

Els dos volums que componen aquest treball foren premiats en els Concursos de 1914 i de 1915, respectivament, convocats pel Patronat Villahermosa-Guaqui, que després els ha publicat, amb molt bon encert. El Sr. A., amb paciència i coneixement singulars, ha dut a terme una investigació en l'arxiu de protocols de Saragossa, i ha recollit en aquest volum una sèrie important de documents i notícies que caldrà tenir presents en fer la història de l'art aragonès i de l'art peninsular del cinc-cents. Al costat de tantes obres d'història d'art plenes de conjectures aventurades i d'atribucions arbitràries, cal senyalar amb elogi la publicació de llibres que, com el del Sr. A., donen per a aquests estudis una base segura. L'art aragonès ha estat en això especialment sortat, i els treballs del Sr. Serrano, de Gascón de Gotor i alguns altres encara, permeten ja seguir-ne amb una certa seguretat els naixements i l'evolució. El llibre del Sr. A. senyala un nou avenç en aquest camí. Ens cal especialment a nosaltres indicar, entre els innumerables documents donats ara a conèixer, els que fan referència a Joan de Ochoa i Pere de Aponte, possibles deixebles del Bermejo; a Joan de Salas, ja conegut com escultor per la seva participació en les troncs i chor de la catedral de Palma i que el Sr. A. ens revela com pintor.

Tenen un interès extraordinari les notícies que en aquests volums es publiquen d'En Damià Forment, d'un fill seu homònim i d'altres artistes del mateix cognom. La pàtria valenciana d'En Forment queda definitivament fixada, així com la data de la seva mort (1540) i molt detalls de la seva biografia. El Sr. A. dóna a conèixer una sèrie de contractes d'aprenentatge fets amb aquest mestre (i d'aquesta manera els noms dels seus deixebles), així com els de treballs que li foren comanats, molts d'ells insospitats fins ara, com la seva col·laboració en la prodigiosa custòdia del Salvador, dissortadament restaurada després. Els documents referents a arquitectes, argenters, brodadors, cerrallers i bancalers són menys nombrosos, però plens així mateix de curiositats, sobre tot els primers que ens donen els noms dels qui bastiren amb mahó els edificis sumptuosos de la Saragossa del segle XVI; trobar arquitectes nomenats Mahoma Gali o Andalla Musaire o Çalema Xama és com filiar directament una escola de constructors. L'estudi de la impremta a Saragossa és també digne d'elogi; cal pensar que és el temps de les edicions de l'impressor Coci i quan la Diputació costea obres tan importants com els *Anales* d'En Zurita. Clouen els llibres uns capítols molt discrets sobre l'ensenyament i algunes notes relatives a mestres de fer vidrieres, òrguens, campanes, etc. El Sr. A. ha disposat els documents amb un mètode excel·lent, lligant-los i estudiant-los amb sobrietat i justesa.

CESSAR MARTINELL: *Llibre de Bonifàs, escultor setcentista*. — Valls, 1917. — Publicació comentada del llibre de notes d'aquest escultor català.

En Lluís Bonifàs, artista sobressortint d'una família dedicada a l'ofici, anotà sos encàrrecs i ses impressions en un *Llibre*, i en elles reviu les nombroses obres de l'artista, que treballà — sembla — del 1752 al 1786 per quasi tot Catalunya. Es un exemple de la vida dels creadors de tantes meravelles de l'escultura barroca. En ella, a més, es dona notícia de diversos escultors catalans dels segles XVII i XVIII, entre altres del besavi d'en Bonifàs, autor de l'estàtua que corona el padró de la plaça d'aquest nom a Barcelona, a la unió dels carrers del Carme i de l'Hospital.

ANDREW N. PRENLICE: *Renaissance architecture and ornament in Spain*. — New-York.

Col·lecció de dibuixos d'arquitectura plateresca espanyola, entre els que hi ha un estudi gràfic del retaule de Poblet i detalls de la trona de la catedral i de diversos palaus de Palma de Mallorca.

LLUIS DOMÈNECH I MONTANER: *Poblet*. — Barcelona (sense any).

De la col·lecció *El Arte en España*, publicada per la casa Thomas, de Barcelona, sots el patronat de la «Comisaría Regia del Turismo y Cultura Artística». Text en tres llengües. 42 planes i 48 làmines.

BONAVENTURA BASSEGODA: *La Iglesia parroquial de Santa María del Mar*. — Extracte traduït d'una monografia inèdita de l'autor, publicat per la «Asociación de Arquitectos de Cataluña». Anuario de 1920.

Es Santa Maria del Mar una gran església de tres naus formant quatre trams coberts cada un per voltes ogivals de plan quadrat en la nau central, rectangular molt allargada en les colaterals. Les voltes són sostingudes per pilars octogonals. En cada tram s'observen capelles entre els contraforts. L'absis és de nou costats amb girola. No hi ha en el temple transepte, trifori ni galeria superior de cap mena. En Bassegoda en fa una conciençada descripció acompanyada de plans i fotografies. Sobre les arcades de la nau principal hi ha obertes sengles finestres circulars; sobre les capelles laterals, esbelts finestrals.

El frontispici, d'una gran severitat, és flanquejat de torres; té en el tram central, entre els contraforts de la nau major, un portal ricament decorat que fa contrast amb la severitat del restant de l'obra.

L'estudi documental fixa amb gran precisió el temps de l'església «do dia de Santa Maria de Mars de l'any mil trescents vintinou», data que consta en inscripcions al costat de la porta del Fossar de les Moreres i en el llibre dels Concellers de l'Arxiu municipal.

L'obra es fa relativament depressa. En Bassegoda cita diverses dates de terminacions parcials, essent posada la darrera clau, segons la *Rúbrica* de Bruniquer, per Santa Maria d'Agost de 1383.

L'obra no pertany ja al cicle d'adaptació de la catedral del Nord que representen les Seus de Barcelona i Girona, sinó al de la plenitud de l'estil de Catalunya, representat per la Seu de Manresa i de Mallorca i per les Llotges de Mallorca, València i Perpinyà. Els documents no esmenten el mestre de l'obra; sols a l'arxiu de la catedral hi ha una carta de pagament a la vídua de Guillem Metge, «mestre major» de Santa Maria del Mar, datada en 1381; coneixem, doncs, el mestre que dirigia l'obra en els seus acabaments. En Bassegoda senyala varies analogies de traçat amb la Seu de Manresa que fan verosímil la hipòtesi de que l'hagués començada Berenguer de Montagut, lapicida de Barcelona que dirigia aquella obra.

Consultaran amb profit aquesta monografia els que s'interessen per la història de la pintura ja sobre taules ja en vidrieres de colors.

J. PUIG I CADAVALCH: *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*. — Barcelona, 1920.

Resum de 48 pàgines, amb il·lustracions, publicat en la col·lecció *Minerva*, primera sèrie, volum XXXIII.

P. BOSCH I GIMPERA: *L'Edat de la Pedra*. — Barcelona (sense any).

Volum XII de la col·lecció *Minerva*, primera sèrie.

JOSEP GUDIOL: *El Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich. Historial i Organització.*

Memòria escrita en desembre de 1916, optant al premi de 1,500 pessetes, en el primer Concurs de Museus organitzat per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

JOSEP GUDIOL: *Resum d'Arqueologia Cristiana.* — Barcelona, 1916.

Petit volum de 32 pàgines formant part de la col·lecció *Minerva* (primera sèrie, volum XI), que constitueix una iniciació en l'estudi de l'Arqueologia Cristiana, molt clar, disposant la matèria cronològicament i acompanyant l'exposició d'il·lustracions molt ben escollides.

AGUSTÍ M.ª GIBERT: *Temples pagans de la Tarragona romana.* — Tarragona, 1916 (122 pp.).

Amb el criteri que l'autor ha exposat ja en altres publicacions seves i que sovint no compartim, el Sr. G. fa una revisió dels monuments religiosos romans de Tarragona i intenta fixar la llur situació. No sigui més que per l'afecte que demostra per les velles pedres de la vella ciutat haurà d'ésser acollit amb simpatia aquest treball destinat a fer-les conèixer.

JOSEP GUDIOL: *La Indumentària Litúrgica.* — Vich, 1918.

El mot «indumentària» és pres, en aquest tractat de 44 pàgines, en el seu sentit més ampli, i l'autor hi comprèn, a més del vestit pròpiament dit, tots els distintius, «des joies i fins la manera de portar el pel, perfumar-se i pintar-se», limitant-se, però, a l'estudi de la indumentària usada en el culte cristià, tractada seguint el mateix ordre de la jerarquia eclesiàstica, amb la competència prou coneguda en l'autor.

JOSEP GUDIOL: *El Mobiliari Litúrgic.* — Vich, 1920.

Dins la mateixa sèrie de la *Indumentària* ha publicat Mn. G. l'estudi del mobiliari litúrgic (l'altar, complements de l'altar, els útils al servei de l'altar, l'ornat de l'altar i de les esglésies, altres mobles de l'església), formant un quadern de 55 pàgines paral·lel a l'anterior en claretat. Aquests resums, presentats molt simplement, tenen una gran utilitat per introduir al públic en el coneixement de matèries molt interessants i sovint poc conegudes.

ANUARIS I REVISTES

Archivo de Arte Valenciano. — DORDA, J.: *Las Torres de Serranos* (I, pp. 3-14). — TRAMOYERES BLASCO, Lluís: *El Arte funerario ojival y del renacimiento según los modelos existentes en el Museo de Valencia* (I, pp. 15-23). — *Epistolario Artístico Valenciano. D. Antonio Ponz.* Recull d'una sèrie de lletres de l'interessant autor del *Viaje por España* que comprenen els anys 1769-1787 (I i II). — TRAMOYERES, Ll.: *La más antigua pintura existente en el Maestrazgo de Morella* (I, pàgines 43-49). Es, segons el Sr. T., una taula amb la representació de l'Ascensió del Senyor, part segurament d'un retaule perdut, conservada avui a la casa de la vila de Xiva de Morella i que procedeix de la parròquia. El Sr. Tramoyeres l'atribueix, aventuradament, a Jaume Ça-Real, pintor que en 1402 firmava un contracte de treball amb Pere Nicolau. A propòsit d'aquesta taula dona el Sr. T. notícies molt interessants per al coneixement de la pintura medieval d'aquesta regió. — *La decoración pictórica de los Santos Juanes de Valencia. Un dictamen inédito de Palomino* (I, pàgines 50-58). — T. B.: *La ilustración del libro en Valencia durante los siglos XV y XVI* (I, pp. 59-76). Estudia l'autor la decoració dels impressos valencians, començant amb la portada del *Tirant* (1490) i la Mare de Déu del Roser de la *Omèlia* de Mn. Geroni Fuster (1490). És especialment interessant la bibliografia sobre aquest tema, poc estudiat encara. — TRAMOYERES, Ll.: *Un tríptico de Jerónimo Bosco en el Museo de Valencia* (I, pp. 87-102). Procedeix de la Capella dels Reis, de València, on estaven enterrats D. R. de Mendoza, amb la seva muller i la seva filla, Mencia, comtessa de Nassau, morta en 1554. En parlar del tríptic dona el Sr. T. dades molt curioses de la capella. — *Bibliografía Académica. Notas para un catálogo de las Memorias y otros documentos publicados por la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, desde 1757 hasta el día* (I, pp. III-117). — TRAMOYERES, Ll.: *El pintor Jerónimo de Espinosa* (I, pp. 127-141; II, pp. 3-15). — TRAMOYERES, Ll.:

El pintor Pedro Orrente, murió en Toledo o en Valencia? (II, pp. 85-93). — O.: *Una subasta de obras de arte en el siglo XVIII. Pinturas y esculturas pertenecientes a la Compañía de Jesús en Valencia* (II, pp. 94-100). — *El pintor Evaristo Muñoz. Documentos inéditos para su biografía* (II, pp. 118-120). — TRAMOYERES, Ll.: *El final de una familia de pintores. Jacinto de Espinosa y de Castro. Nuevos documentos* (II, pp. 121-140). — *Dos lápidas romanas* (II, pp. 156). Una fou trobada en tirar a terra el Mercat Nou, dins l'àrea de l'antic convent de les Magdalenes; és llegida així: D(iis) M(anibus) C(neus) L(ucius) G(alerius) s(ibi) vi(vens) f(ecit) ann(or)um LX. L'altra estava sepultada per la sorra del Túria; diu: D(iis) M(anibus) P(ublius) Marc(us) Verecundus Marc(iae) Augustinae lib(ertae) benemerenti. — ALCAHALÍ, Barón de: *Frescos prehistóricos de Tirig (Castellón de la Plana)* (III, pp. 3-10). — TRAMOYERES, Ll.: *Los artesonados de la antigua casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España* (III, pp. 31-71). — Aquesta monografia és sens dubte un dels més acabats treballs del Sr. T., que fa precedir el seu estudi dels entetxinats de la Casa de l'Ajuntament de València d'una nota breu sobre aquesta forma de decoració i els exemplars, principalment valencians, que en coneix, molts d'ells desapareguts. Una investigació documental li permet fixar bé la cronologia i els noms dels qui intervingueren en aquesta obra, una de les més notables de la ciutat. — TRAMOYERES, Ll.: *Antigüedades romanas de Puzol* (III, pp. 72-82). Reproducció de l'informe publicat en el butlletí de la Reial Acadèmia de la Història. — *Documentos académicos. Noticia de lo practicado por la Real Academia de San Carlos en 1812 y 1813* (III, pp. 83-92). — TRAMOYERES, Ll.: *Los pintores Francisco y Juan Ribalta* (III, pp. 93-107). — TRAMOYERES, Ll.: *La Purísima Concepción de Juan de Juanes* (III, pp. 113-128). — CASTAÑEDA, V.: *El altar de plata de la catedral de Valencia* (III, pp. 129-132). — ALMARCHE, F.: *El arte ibérico valenciano en el Museo de San Carlos* (III, pp. 133-137). Notícia de la inscripció ibèrica i del cap de Sagunto, del lleó de Bocairent i de fibules, alguna molt interessant. — *El Museo de Bellas Artes en 1917* (III, pp. 138-145). — L.: *La familia Vergara* (II, p. 146-152). TRAMOYERES, Ll.: *El pintor Nicolás Falcó* (IV, pp. 3-22). Dóna a conèixer el Sr. T. uns documents que mostren a Nicolau Falcó, «mestre de retaules», pintant el guardapols i la pradella de l'esplèndid retaule de la Puritat, avui al Museu de València, la part escultòrica del qual havien executat els Fortments. Del mateix mestre Falcó publica la taula de l'Universitat, única conservada del primitiu retaule, amb la figuració de la Verge asseguda, amb l'Infant a la falda, voltada de les sis facultats majors creades per Alexandre VI i acompanyada de sant Lluc i sant Nicolau. El mestre Falcó treballà entre 1502 i 1565. — SANCHIS SIVERA, J.: *Vidriería historiada medieval en la catedral de Valencia* (IV, pp. 23-34). Notícia molt documentada dels mestres vidriers que han treballat a la seu de València, començant amb Enric Stancorp, a la segona meitat del XIV. — ALMARCHE, F.: *Marcas alfareras de Paterna* (IV, pp. 15-47). — TRAMOYERES, Ll.: *Castillos valencianos Segorbe, Peñíscola, Onda* (IV, pp. 48-80). Nota molt extensa dels castells esmentats, amb moltes referències a les obres d'art que es conserven a les viles respectives. — MORALES SAN MARTÍN, B.: *Un tríptico de Joanes en Sot de Chera* (IV, pp. 116-117). — *Epistolario Artístico Valenciano. D. Mariano Salvador de Maella* (IV, pp. 127-130).

— *Asociación de Arquitectos de Cataluña. Anuario*. — LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente: *Las ciudades españolas y su arquitectura municipal al finalizar la Edad media* (MCMXIX, pp. 23-87). — MARTORELL, Jeroni: *Conservació i catalogació de monuments. «Institut d'Estudis Catalans». El Castell de La Geltrú* (MCMXIX, pp. 89-113). — MARTORELL, Jeroni: *La col·lecció Font i Gumà de rajoles valencianes i catalanes* (MCMXIX, pp. 114-132). — BASSEGODA, Buenaventura: *La iglesia parroquial de Santa María del Mar* (MCMXX, pp. 107-163). Extret traduït d'una monografia inèdita de l'autor. — MARTORELL, Jeroni: *Tarragona i els seus antics monuments* (MCMXX, pàgines 165-171).

— *Boletín Arqueológico* (órgano de la «Real Sociedad Arqueológica Tarraconense»). — ARCO, A. del: *Memoria descriptiva del Museo Diocesano* (1915, pp. 3 i seg.). — ARCO, A. del: *Hallazgos arqueológicos: lápidas romanas de Tarragona* (1915, pp. 61 i seg.). — ARCO, A. del: *Hallazgos en el teatro romano de Tarragona* (1919, pp. 69 i seg.).

— *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*. — SOLER I PALET, J.: *L'art a la casa al segle XV* (VIII, pp. 289-305, 385-394). Inventaris de l'Arxiu de Protocols de Barcelona.

— *Boletín de la Real Academia de la Historia*. — DEL ARCO, R.: *Nuevas inscripciones romanas de Tarragona* (LXVI, pp. 517-520). — DEL ARCO, R.: *Obras y hallazgos en el castillo de Loarre* (LXVIII, pp. 5-29). Nota dels treballs de restauració del castell i de l'església romànica, una inscripció al costat de la porta és de l'era 1084 i mostra l'antiguitat d'aquest monument, residència reial, refugi de D.ª Violant de Luna contra les tropes de Ferran d'Antequera, en 1413. Es troba

a faltar un plano que permeti veure amb precisió la disposició de les construccions. — FITA, F.: *Epigrafía visigótica y romana de Barcelona. Nuevas ilustraciones* (LXXII, pp. 83-91). Acompanyades de reproduccions publica la làpida de Sant Gervasi, de *Magnus puer*, i les dues de Sant Felip Neri, de les quals havia parlat Villanueva (XVIII, pp. 280-281), núms. 4,530 i 4,565 del *Corpus*. — LAMPÉREZ Y ROMEA, V.: *La Catedral vieja de Lérida* (LXXII, pp. 473-480). Informe en l'expedient per a la declaració de monument nacional de la vella seu Lleydetana, fent l'autor un breu i just resum de la seva història i disposició. — DEL ARCO, A.: *Lápida hebraico-cristiana de Tarragona* (LXXII, pp. 495-500). Reproducció, transcripció i estudi d'una làpida trobada a Pallaresos i ingressada en el Museu Diocesà. Es una pedra de 0'27 m. d'alt per 0'30 m. d'ample i 0'09 m. de gruix; en la part superior, gravat als extrems, el candeler de set braços i, també gravades, tres branques, tot molt esquemàticament; la inscripció, escrita sense separació de mots, pot llegir-se així: «Hic est memoria bone recordationis Isidora filia bene memorii Ionati et Axia espanset anima eius in pace cum omne Israel. (A)men Amen Amer.» — Acta de la sessió celebrada el 1.er d'octubre de 1918 per la *Comisión provincial de Monumentos históricos y artísticos de Tarragona* (LXXIII, pp. 492-497). Constitució de la Junta i acords d'informar-se de l'estat de la Torre dels Scipions; de gestionar la declaració de monument nacional per aquesta Torre, per l'arc de Barà i pels monestirs de Poblet i Santes Creus; aplaçament de la sessió necrològica de D. Emili Morera. — MÉLIDA, J. R.: *El Claustro del convento de San Vicente Ferrer en Manacor* (LXXIII, pp. 507-509). Informe per a que sigui declarat monument nacional. — LAMPÉREZ, V.: *El Monasterio de Veruela* (LXXIII, pp. 509-514). Informe, amb un resum de l'història del monestir per a que sigui declarat monument nacional. La Direcció general de Belles Arts havia ja resolt en contra. — Acta de la sessió de 30 setembre 1918 de la *Comisión de Monumentos de la provincia de Gerona* (LXXIV, pp. 181-183). Constitució de la Junta; demanar que sigui catalogada l'església de Sant Nicolau, de Girona; ingrés en la Biblioteca del Museu provincial de la biblioteca Monsalvatge. — CODINA, J.: *Los sepulcros reales del monasterio de Poblet* (LXXIV, pp. 456-476). Comunicació feta a l'Acadèmia per aquest corresponent, l'any 1850, per a que fós més decorosament enterrat el cos del rei Jaume I. — NAVAL, F.: *Una inscripción visigótica en Játiva* (LXXV, pp. 426-430). En una ara pagana, trobada sota l'altar major de Sant Feliu de Xàtiva, hi ha aquesta inscripció del segle VII: «✠ In nomine Domini Athanasius episcopus septimo anno sacrationis suae erexit hoc altare amen. — CREUS, TEODOR: *Santas Creus* (LXXXI, pp. 522-531). Són algunes adicions, poc importants, recollides en un informe a l'Acadèmia de la Història, l'any 1885, un any després d'haver publicat l'autor el llibre que porta el mateix títol. — *Comisión provincial de monumentos históricos y artísticos de Tarragona* (LXXVII, pp. 472-475). Acta de la sessió de juliol de 1920. Es dona compte de la troballa, a la casa de Beneficència, d'unes pintures murals del XVI, amb representacions de la vida de Sant Ramon.

— *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. — SENENT, J. J.: *Hallazgo arqueológico en Borriol* (I, pp. 5-7). Notícia d'un poblat ibèric i un relleu romà amb «dos bustos de mancebo y la figura central de una matrona... sosteniendo en su mano derecha, al parecer, un racimo de uva». La inscripció D. M. corona aquest relleu, que ha estat donat a la Comissió de Monuments de Castelló. — CARBÓ, J. B.: *La campana Ana María* (I, pp. 87-91). Va ésser refosa en 1679.

— *Bulletin Hispanique*. — LANTIER, Raymond: *Chronique Ibéro-Romaine*, I, 1914-1915 (XVIII, pp. 175-193). — BREUIL, H. i WERNER, W.: *Découverte de deux centres dolméniques sur les bords de la Laguna de la Janda (Cadix)* (XIX, pp. 157-188). — LANTIER, R.: *Chronique Ibéro-Romaine*, II, 1916 (XIX, pp. 200-210). — Id., III, 1917 (XX, pp. 249-256). — Id., IV, 1918 (XXII, pàgines 182-206).

— *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*. — Barcelona. — PUIG I BOADA, Isidre: II Concurs d'Arquitectura: Església de Sant Genís de Palafolls; Ermita de Santa Madalena, de Palautordera (1915, XXV, 185-190). — DANÉS I TORRAS, Josep: *L'Església de Sant Joan les Fonts* (206-210). — TÀMARO, Eduard: *El monastir de Sant Pau del Camp* (322-330). Treball escrit l'any 1880. — *Troballa d'un dolmen a Prullans (Lleyda)* (331). — MONTANYÀ, Esteve: *Sant Andreu del Pujol Melós* (335-336). — ROMANÍ GUERRA, Amador: *Paletnologia de la comarca de Capellades. Antiques necròpolis* (1916, XXVI, 89-95); *Antiques construccions* (1917, XXVII, 197-206). — PUIG GAYRAL, R.: *El Castell de Cornellà* (313-316). — DANÉS I TORRAS, Josep: *El pont de Besalú, sobre el Fluvià* (1917, XXVII, 213-223). Estudi que es llegeix amb interès. — SOLER I PALET, J.: *De les pintures murals romàniques, i especialment de les recentment descobertes a Santa Maria de Terrassa* (1918, XXVIII, 25-36, 45-58). D'aquestes pintures en parlem en el lloc corresponent. — PUIG GAYRAL, R.: *Una casa senyorial històrica: Vilalba* (117-122).

— *Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages.* — Manresa. — GUITART, J.: *Trobada de sepultures antigues a Manresa* (n.º 68, 1916).

— *Butlletí del Centre Excursionista de Vich.* — M. T.: *D'uns enterraments d'Ayguafreda de Dalt* (n.º XXVII, 1918). — M. T.: *El dolmen del Hermit del Vilar de Sant Bartomeu del Grau* (número XXXII, 1919). — M. T.: *Excursió a Ayguafreda de Dalt* (n.º XXXV, 1920). — M. T.: *Exploració del dolmen de L'Espina* (n.º XXXVI, 1920). — M. T.: *Un altre dolmen a Sant Bartomeu del Grau* (n.º XXXVI, 1920). — M. T.: *Un altre dolmen al pla de Trullàs* (n.º XXXVII, 1920.)

— *Coleccionismo.* — RUIZ MATEO, E.: *Tijola prehistòrica* (VI, p. 3). — CABRÉ, J.: *Urna cineraria interesante de la Necrópolis de Uxama* (VI, pp. 26-29). — MORENOS DE TEJADA, R.: *Urna cineraria de la Necrópolis de Uxama* (VI, pp. 98-100). — MUR, L.: *Tesoro artístico de Huesca* (VI, pp. 113-114). — ALMENAR GARCÍA, J.: *La cerámica de Paterna* (VI, pp. 114-116). — ARTIÑANO, P. de: *En propia y legítima defensa* (VI, pp. 139-140). A propòsit de la ceràmica de Paterna. — GONZÁLEZ MARTÍ, M.: *V Centenario de la muerte de San Vicente Ferrer, en Valencia. Historia de la imagen y andas de plata del Santo* (VI, pp. 58-62). — CABRÉ, J.: *Coleccionistas importantes españoles. Francisco Mateos Gago y Fernández* (VI, pp. 87-92). Notícia il·lustrada d'aquesta important col·lecció arqueològica, instal·lada a Sevilla. — A.: *Estatueta de bronce del Llano de la Consolación* (VI, pp. 113-114). — SERRA VILARÓ, J.: *Mina y fundición de cobre del primer período de la Edad del Bronce* (VIII, pp. 85-90). Nota de la mina trobada per Mn. Serra prop de Riner.

— *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas.* — Madrid. — CABRÉ Y AGUILÓ, J.: *El arte rupestre en España* (Memòria 1, 1915). — OBERMAIER, H., i HERNÁNDEZ-PACHECO: *La mandíbula neanderthaloide de Bañolas* (Memòria 6, 1915). — BOSCH GIMPERA, P.: *El problema de la cerámica ibérica* (Memòria 7, 1915). — OBERMAIER, H.: *El Hombre Fósil* (Memòria 9, 1916). — WERNERT, P.: *Representaciones de antepasados en el arte paleolítico* (Memòria 12, 1916). — OBERMAIER, H.: *El dolmen de Matarrubilla* (1919). Es parla del megalit català de Santa Cristina d'Aro. — PAN, Ismael del, i WERNERT, P.: *Interpretación de un adorno de las figuras humanas masculinas de Alpera y Cogul* (nota 3, 1915). — PAN, I. del, i WERNERT, P.: *Datos para la cronología del arte rupestre del oriente de España* (nota 9, 1917). — WERNERT, P.: *Nuevos datos etnográficos para la cronología del arte rupestre de estilo naturalista del oriente de España* (nota 13, 1917).

— *Estudio.* — GASCÓN DE GOTOR, Anselmo: *El castillo roquero de Luar* (XI, pp. 387-411). Monografia, acompanyada d'il·lustracions i d'un plan, del castell de Loarre, que tan sovint apareix en els registres de la cancelleria catalana. — RODÓN, Francisco de A.: *Distribución geográfica de los monumentos primitivos de Cataluña* (XIII, pp. 31-49). Relació dels monuments i estacions prehistòriques de 115 localitats catalanes. — GASCÓN DE GOTOR, A.: *El Corpus Christi y las custodias procesionales de España* (XIV, pp. 392-426; XV, pp. 16-51, 218-260, 389-429). Es un llarg estudi, molt ben documentat, on l'autor recull l'estat de la informació actual sobre la festa del *Corpus* i les custòdies d'Espanya, tractant encara de l'origen d'aquesta solemnitat, dels entremesos, autos, etcètera, de què solia anar acompanyada. La part referent a Catalunya té en aquest treball una gran extensió i un major interès. — DURAN, F.: *La escultura medieval catalana* (XXIII, pp. 18-43, 346-370; XXVI, pp. 192-217, 342-378). En aquests articles tracta l'autor l'escultura preromànica la romànica i la *ojival*, sense gran coneixement. Les il·lustracions permeten sovint al lector orientat esmenar les errades freqüents del text en fixar l'estil o la data d'una obra.

— *Estudios Franciscanos.* — Barcelona. — ARCO, Angel del: *Nueva lápida romana en Tarragona* (1918, XX, 384-386). Reproducció de *Boletín de la Real Academia de la Historia de Madrid*, maig del 1918. — LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente: *La catedral vieja de Lérida* (1918, XXI, 300-304). Reproducció del susdit *Boletín* (1918).

— *Estudios Universitarios Catalans.* — DANÉS I TORRAS, Josep: *Notes referents a les masies de les valls de Bianya, Castellar de la Muntanya i Valldelbach* (V, pp. 3-33). Estudi molt ben il·lustrat sobre aquestes construccions rurals, precedit d'unes notes de geografia i d'història. — PUJOL I TUBAU, P.: *Inventari dels béns del Santuari de Núria, fet en l'any 1460* (VII, pp. 380-386). — BETÍ, Manuel: *Un inventari del Castell de Penyíscola, any 1451* (VIII, pp. 92-102). — DURAN I SANPERE, Agustí: *Orfebreria Catalana* (VIII, pp. 148-201). La creu de Sant Nicolau, de Cervera; Els argenters de Cervera.

— *Journal des Savants.* — JULLIAN, Camille: *L'époque de la Tène* (XIII, pp. 17-27). A propòsit del quart volum del *Manual* d'En Déchelette. — LANTIER, Raymond: *Les grands champs de fouilles de l'Espagne antique d'après des publications récentes* (1900-1915) (XIV, pp. 120-128, 154-164.) Excavacions d'Eivissa, Empúries, Numància, Osuna, les del Marquès de Cerralbo a Sòria i Guada-

lajara i les de Mèrida — LANTIER, R.: *La civilisation quaternaire dans la péninsule Ibérique* (XVI, pp. 93-96 i 131-140). Resum i comentaris a *El Hombre Fósil* de H. Obermaier. — POTTIER, E.: *Le problème de la céramique ibérique* (XVI, pp. 281-294). L'estudi de la bibliografia moderna sobre aquest tema i els resultats de les excavacions fetes metòdicament en alguns llocs fan abandonar a M. P. la seva primitiva idea de buscar a Micenes l'origen de la ceràmica ibèrica; la cronologia que donen les estratificacions de Numància i Empúries la contradiuen clarament. En examinar l'originalitat d'aquesta ceràmica, M. P., tot i admetent les influències que la grega pot haver exercit en la decoració i segurament en les formes d'alguns tipus, es refusa a admetre la influència decisiva d'elements estrangers, copiats o imitats pels indígenes, i explica els diversos temes i la llur evolució, com a manifestació d'un procés natural artístic, paral·lel i independent del de Grècia i Itàlia. A una conclusió semblant arriba examinant les figures ibèriques. La influència grega s'hauria fet sentir en aquelles obres filles d'un art més savi i perfeccionat, com la dama d'Elx, p. ex., però la innumerable sèrie d'ex-votos, els idolets, les representacions reduïdes sovint a una fina fulla metàlica, són obres que no cal i que fóra a més difícil explicar per influències hel·lèniques. — DIEU-LAFOY, Marcel: *L'Architecture romane en Catalogne* (XVII, pp. 113-128 i 225-236).

— *Memorial Numismático Español*. — VIVES, Antonio: *La más antigua moneda acuñada en España* (I, pp. 2-5). Es, segons el Sr. V., una moneda de Roses.

— *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*. — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en el dolmen de Llanera (Solsona)* (Madrid, 1916). — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en la Cuenca del Segre* (Madrid, 1918). — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en el poblado del Castell-Vell (Solsona)* (Madrid, 1920). — SERRA VILARÓ, J.: *Poblado ibérico de Anseresa (Olius). Memoria de las excavaciones realizadas en 1919-1920* (Madrid, 1920).

— *Museum*. — DOMÉNECH I MONTANER, Lluís: *Poblet* (IV, pp. 339-35). Resum del quadern del mateix títol, publicat dins la sèrie *El Arte en España*. — GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel: *De la historia artística de Valencia: Las tablas de los pintores Llanos y Almedina, del siglo XVI* (IV, p. 379-402). Estudi de les portes del retaule de l'altar major de la catedral de València i d'algunes altres taules dels esmentats artistes. — GODAY, J.: *Los castillos románicos de Mur y Llordà* (IV, pp. 403-406). — FABRE, J.: *El «Cau Ferrat» de Sitges* (V, pp. 1-16). — LAFOND, P.: *Los hierros del «Cau Ferrat»* (V, pp. 17-34). — SARTHOU, C.: *Antigüedades de Sagunto* (V, pp. 60-76). — GONZÁLEZ MARTÍ, *El Arco de Aragón en Nápoles* (V, pp. 276-285). — SOLER I PALET, J.: *Descubrimiento de pinturas murales románicas en Santa María de Tarrasa* (V, pp. 295-298). Notícia de les pintures de la vida de Sant Tomàs, de les quals ens ocupem en el lloc corresponent. — SARTHOU, C.: *El Monasterio de Piedra* (V, pp. 345-364). — GUDIOL, J.: *Barquillos i barquilleras* (VI, pp. 68-78). Estudi documentat i ben il·lustrat sobre neules i neulers, especialment catalans. — GASCÓN DE GOTOR, A.: *El arte mahometano español* (VI, pp. 79-95). La part moresca de l'Alfajaria de Saragossa. — SARTHOU, C.: *El arte cristiano retrospectivo en la provincia de Castellón* (VI, pp. 157-166). — MÉLIDA, J. R.: *Joyas fenicias y cartaginesas. El tesoro de Aliseda (Cáceres)* (VI, pp. 219-226).

— *Quaderns d'Estudi*. — BOSCH I GIMPERA, P.: *La cultura ibèrica* (III, vol. I, pp. 135-143 i 172-179). — BOSCH I GIMPERA, P.: *Assaig d'una sistematització de la prehistòria a la península ibèrica* (IV, vol. I, pp. 178-195 i 278-288). Resum fet per Maria Montaner del curs del Sr. B. dins la sèrie de «Cursos monogràfics d'alts estudis i d'intercanvi». — BOSCH I GIMPERA, P.: *La catapulta d'Empúries* (XII, pp. 138-142).

— *Razón y Fe*. — MARCH, J. M.: *Miniaturas españolas antiguas. Biblioteca Capitular de Tortosa* (XLV, pp. 351-354).

— *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. — SENTENACH, N.: *Los Arevacos* (XXXII, pp. 70-96, 467-487). — SERRANO Y SANZ, M.: *Documentos relativos a la pintura en Aragón durante el siglo XV* (XXXII, pp. 147-166; XXXIII, pp. 411-428; XXXIV, pp. 462-492; XXXV, pp. 409-421; XXXVI, pp. 103-116, 431-454). Continuació del recull de documents, de l'Arxiu de Protocols de Saragossa, referents a pintors aragonesos o que han treballat a Aragó en el quatrecent, que havia ja començat a publicar el Sr. S. en el volum anterior de la *Revista*. Naturalment, no tots tenen la mateixa importància, però n'hi ha (i no pocs) que són fonamentals per a la història de l'art peninsular. Cal saber grat al Sr. S. pel treball que s'ha emprès i tan fructuosos resultats li ha donat. Entre els pintors que treballen a l'Aragó en aquest temps, trobem bastants catalans; senyalem encara el testament de D. Dalmau de Mur, gran protector i impulsor de l'art. — AMADOR DE LOS RÍOS, Rodrigo: *Errores inveterados. Los supuestos «Baños Arabes» de Gerona* (XXXII, pàgines 385-399). El Sr. A. recull i copia extensament la bibliografia relativa a aquest singular monument gironí. D'una visita que va fer-hi en treu la conclusió que es tracta d'una construcció

- *Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages*. — Manresa. — GUITART, J.: *Trobada de sepultures antigues a Manresa* (n.º 68, 1916).
- *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*. — M. T.: *D'uns enterraments d'Ayguafreda de Dalt* (n.º XXVII, 1918). — M. T.: *El dolmen del Hermit del Vilar de Sant Bartomeu del Grau* (número XXXII, 1919). — M. T.: *Excursió a Ayguafreda de Dalt* (n.º XXXV, 1920). — M. T.: *Exploració del dolmen de L'Espina* (n.º XXXVI, 1920). — M. T.: *Un altre dolmen a Sant Bartomeu del Grau* (n.º XXXVI, 1920). — M. T.: *Un altre dolmen al pla de Trullàs* (n.º XXXVII, 1920.)
- *Coleccionismo*. — RUIZ MATEO, E.: *Tijola prehistórica* (VI, p. 3). — CABRÉ, J.: *Urna cineraria interesante de la Necrópolis de Uxama* (VI, pp. 26-29). — MORENOS DE TEJADA, R.: *Urna cineraria de la Necrópolis de Uxama* (VI, pp. 98-100). — MUR, L.: *Tesoro artístico de Huesca* (VI, pp. 113-114). — ALMENAR GARCÍA, J.: *La cerámica de Paterna* (VI, pp. 114-116). — ARTIÑANO, P. de: *En propia y legítima defensa* (VI, pp. 139-140). A propòsit de la ceràmica de Paterna. — GONZÁLEZ MARTÍ, M.: *V Centenario de la muerte de San Vicente Ferrer, en Valencia. Historia de la imagen y andas de plata del Santo* (VI, pp. 58-62). — CABRÉ, J.: *Coleccionistas importantes españoles. Francisco Mateos Gago y Fernández* (VI, pp. 87-92). Notícia il·lustrada d'aquesta important col·lecció arqueològica, instal·lada a Sevilla. — A.: *Estatueta de bronze del Llano de la Consolación* (VI, pp. 113-114). — SERRA VILARÓ, J.: *Mina y fundición de cobre del primer período de la Edad del Bronce* (VIII, pp. 85-90). Nota de la mina trobada per Mn. Serra prop de Riner.
- *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*. — Madrid. — CABRÉ Y AGUILÓ, J.: *El arte rupestre en España* (Memòria 1, 1915). — OBERMAIER, H., i HERNÁNDEZ-PACHECO: *La mandíbula neanderthaloide de Bañolas* (Memòria 6, 1915). — BOSCH GIMPERA, P.: *El problema de la cerámica ibérica* (Memòria 7, 1915). — OBERMAIER, H.: *El Hombre Fósil* (Memòria 9, 1916). — WERNERT, P.: *Representaciones de antepasados en el arte paleolítico* (Memòria 12, 1916). — OBERMAIER, H.: *El dolmen de Matarrubilla* (1919). Es parla del megalit català de Santa Cristina d'Aro. — PAN, Ismael del, i WERNERT, P.: *Interpretación de un adorno de las figuras humanas masculinas de Alpera y Cogul* (nota 3, 1915). — PAN, I. del, i WERNERT, P.: *Datos para la cronología del arte rupestre del oriente de España* (nota 9, 1917). — WERNERT, P.: *Nuevos datos etnográficos para la cronología del arte rupestre de estilo naturalista del oriente de España* (nota 13, 1917).
- *Estudio*. — GASCÓN DE GOTOR, Anselmo: *El castillo roquero de Luar* (XI, pp. 387-411). Monografia, acompanyada d'il·lustracions i d'un plan, del castell de Loarre, que tan sovint apareix en els registres de la cancelleria catalana. — RODÓN: Francisco de A.: *Distribución geográfica de los monumentos primitivos de Cataluña* (XIII, pp. 31-49). Relació dels monuments i estacions prehistòriques de 115 localitats catalanes. — GASCÓN DE GOTOR, A.: *El Corpus Christi y las custodias procesionales de España* (XIV, pp. 392-426; XV, pp. 16-51, 218-260, 389-429). Es un llarg estudi, molt ben documentat, on l'autor recull l'estat de la informació actual sobre la festa del *Corpus* i les custòdies d'Espanya, tractant encara de l'origen d'aquesta solemnitat, dels entremesos, autos, etcètera, de què solia anar acompanyada. La part referent a Catalunya té en aquest treball una gran extensió i un major interès. — DURAN, F.: *La escultura medieval catalana* (XXIII, pp. 18-43, 346-370; XXVI, pp. 192-217, 342-378). En aquests articles tracta l'autor l'escultura preromànica la romànica i la *oïval*, sense gran coneixement. Les il·lustracions permeten sovint al lector orientat esmenar les errades freqüents del text en fixar l'estil o la data d'una obra.
- *Estudios Franciscanos*. — Barcelona. — ARCO, Angel del: *Nueva lápida romana en Tarragona* (1918, XX, 384-386). Reproducció de *Boletín de la Real Academia de la Historia de Madrid*, maig del 1918. — LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente: *La catedral vieja de Lérida* (1918, XXI, 300-304). Reproducció del susdit *Boletín* (1918).
- *Estudios Universitarios Catalans*. — DANÉS I TORRAS, Josep: *Notes referents a les masies de les valls de Bianya, Castellar de la Muntanya i Valldelbach* (V, pp. 3-33). Estudi molt ben il·lustrat sobre aquestes construccions rurals, precedit d'unes notes de geografia i d'història. — PUJOL I TUBAU, P.: *Inventari dels béns del Santuari de Núria, fet en l'any 1460* (VII, pp. 380-386). — BETÍ, Manuel: *Un inventari del Castell de Penyíscola, any 1451* (VIII, pp. 92-102). — DURAN I SANPERE, Agustí: *Orfebreria Catalana* (VIII, pp. 148-201). La creu de Sant Nicolau, de Cervera; Els argenters de Cervera.
- *Journal des Savants*. — JULLIAN, Camille: *L'époque de la Tène* (XIII, pp. 17-27). A propòsit del quart volum del *Manual d'En Déchelette*. — LANTIER, Raymond: *Les grands champs de fouilles de l'Espagne antique d'après des publications récentes* (1900-1915) (XIV, pp. 120-128, 154-164.) Excavacions d'Eivissa, Empúries, Numància, Osuna, les del Marquès de Cerralbo a Sòria i Guada-

lajara i les de Mèrida — LANTIER, R.: *La civilisation quaternaire dans la péninsule Ibérique* (XVI, pp. 93-96 i 131-140). Resum i comentaris a *El Hombre Fósil* de H. Obermaier. — POTTIER, E.: *Le problème de la céramique ibérique* (XVI, pp. 281-294). L'estudi de la bibliografia moderna sobre aquest tema i els resultats de les excavacions fetes metòdicament en alguns llocs fan abandonar a M. P. la seva primitiva idea de buscar a Micenes l'origen de la ceràmica ibèrica; la cronologia que donen les estratificacions de Numància i Empúries la contradiuen clarament. En examinar l'originalitat d'aquesta ceràmica, M. P., tot i admetent les influències que la grega pot haver exercit en la decoració i segurament en les formes d'alguns tipus, es refusa a admetre la influència decisiva d'elements estrangers, copiats o imitats pels indígenes, i explica els diversos temes i la llur evolució, com a manifestació d'un procés natural artístic, paral·lel i independent del de Grècia i Itàlia. A una conclusió semblant arriba examinant les figures ibèriques. La influència grega s'hauria fet sentir en aquelles obres filles d'un art més savi i perfeccionat, com la dama d'Elx, p. ex., però la innumerable sèrie d'ex-votos, els idoletes, les representacions reduïdes sovint a una fina fulla metàlica, són obres que no cal i que fóra a més difícil explicar per influències hel·lèniques. — DIEU-LAFOY, Marcel: *L'Architecture romane en Catalogne* (XVII, pp. 113-128 i 225-236).

— *Memorial Numismático Español*. — VIVES, ANTONIO: *La más antigua moneda acuñada en España* (I, pp. 2-5). Es, segons el Sr. V., una moneda de Roses.

— *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*. — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en el dolmen de Llanera (Solsona)* (Madrid, 1916). — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en la Cuenca del Segre* (Madrid, 1918). — SERRA VILARÓ, J.: *Excavaciones en el poblado del Castell-Vell (Solsona)* (Madrid, 1920). — SERRA VILARÓ, J.: *Poblado ibérico de Anseresa (Olius)*. *Memoria de las excavaciones realizadas en 1919-1920* (Madrid, 1920).

— *Museum*. — DOMÉNECH I MONTANER, Lluís: *Poblet* (IV, pp. 339-35). Resum del quadern del mateix títol, publicat dins la sèrie *El Arte en España*. — GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel: *De la historia artística de Valencia: Las tablas de los pintores Llanos y Almedina, del siglo XVI* (IV, p. 379-402). Estudi de les portes del retaule de l'altar major de la catedral de València i d'algunes altres taules dels esmentats artistes. — GODAY, J.: *Los castillos románicos de Mur y Llordà* (IV, pp. 403-406). — FABRE, J.: *El «Cau Ferrat» de Sitges* (V, pp. 1-16). — LAFOND, P.: *Los hierros del «Cau Ferrat»* (V, pp. 17-34). — SARTHOU, C.: *Antigüedades de Sagunto* (V, pp. 60-76). — GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel: *El Arco de Aragón en Nápoles* (V, pp. 276-285). — SOLER I PALET, J.: *Descubrimiento de pinturas murales románicas en Santa María de Tarrasa* (V, pp. 295-298). Notícia de les pintures de la vida de Sant Tomàs, de les quals ens ocupem en el lloc corresponent. — SARTHOU, C.: *El Monasterio de Piedra* (V, pp. 345-364). — GUDIOL, J.: *Barquillos i barquilleras* (VI, pp. 68-78). Estudi documentat i ben il·lustrat sobre neules i neulers, especialment catalans. — GASCÓN DE GOTOR, A.: *El arte mahometano español* (VI, pp. 79-95). La part moresca de l'Alfajaria de Saragossa. — SARTHOU, C.: *El arte cristiano retrospectivo en la provincia de Castellón* (VI, pp. 157-196). — MÉLIDA, J. R.: *Joyas fenicias y cartaginesas. El tesoro de Aliseda (Cáceres)* (VI, pp. 219-226).

— *Quaderns d'Estudi*. — BOSCH I GIMPERA, P.: *La cultura ibèrica* (III, vol. I, pp. 135-143 i 172-179). — BOSCH I GIMPERA, P.: *Assaig d'una sistematització de la prehistòria a la península ibèrica* (IV, vol. I, pp. 178-195 i 278-288). Resum fet per Maria Montaner del curs del Sr. B. dins la sèrie de «Cursos monogràfics d'alts estudis i d'intercanvi». — BOSCH I GIMPERA, P.: *La catapulta d'Empúries* (XII, pp. 138-142).

— *Razón y Fe*. — MARCH, J. M.: *Miniaturas españolas antiguas. Biblioteca Capitular de Tortosa* (XLV, pp. 351-354).

— *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. — SENTENACH, N.: *Los Arevacos* (XXXII, pp. 70-96, 467-487). — SERRANO Y SANZ, M.: *Documentos relativos a la pintura en Aragón durante el siglo XV* (XXXII, pp. 147-166; XXXIII, pp. 411-428; XXXIV, pp. 462-492; XXXV, pp. 409-421; XXXVI, pp. 103-116, 431-454). Continuació del recull de documents, de l'Arxiu de Protocols de Saragossa, referents a pintors aragonesos o que han treballat a Aragó en el quatrecent, que havia ja començat a publicar el Sr. S. en el volum anterior de la *Revista*. Naturalment, no tots tenen la mateixa importància, però n'hi ha (i no pocs) que són fonamentals per a la història de l'art peninsular. Cal saber grat al Sr. S. pel treball que s'ha emprès i tan fructuosos resultats li ha donat. Entre els pintors que treballen a l'Aragó en aquest temps, trobem bastants catalans; senyalem encara el testament de D. Dalmau de Mur, gran protector i impulsor de l'art. — AMADOR DE LOS RÍOS, Rodrigo: *Errores inveterados. Los supuestos «Baños Arabes» de Gerona* (XXXII, pàgines 385-399). El Sr. A. recull i copia extensament la bibliografia relativa a aquest singular monument gironí. D'una visita que va fer-hi en treu la conclusió que es tracta d'una construcció

del XIII, en la que no han intervingut per res els arquitectes musulmans i el destí de la qual no s'atreveix a determinar. En un article posterior el Sr. A. diu que *ni son árabes ni son baños*, fixant més el seu criteri. Un article del passat ANUARI era dedicat als banys de Girona i a ell enviem al lector interessat per aquest monument. — CABRÉ, J.: *Los grabados rupestres de la Torre de Hércules* (XXXII, pp. 450-466). — DURAN Fèlix, *La Orfebreria Catalana* (XXXIII, pp. 79-117, 249-302; XXXV, p. 25-58). Treball de segona mà, amb abundants errades. — AMADOR DE LOS RÍOS, R.: *Reliquias de los musulmanes en Cataluña* (XXXIII, pp. 173-212). Estudia la làpida i motllo d'argenter de Tortosa, segons l'emmotllat del Museu de Tarragona, l'arc posat a la paret del claustre de la catedral d'aquesta ciutat, l'arqueta amb inscripcions i dues cornalines de la seu de Girona i un paviment de Poblet, dient poques coses noves, sobre tot poc segures. Al final de l'article, una nota breu sobre teixits musulmans hispànics. — SERRANO Y SANZ M.: *Gil Morlanes, escultor del siglo XV y principios del XVI* (XXXIV, pp. 351-380; XXXVI, pp. 92-102; XXXVII, pp. 357-359). Estudi molt documentat sobre la vida i les obres d'aquest notable mestre *ymaginaire* que féu a Poblet els sepulcres de Ferran I, Joan II, de la muller d'aquest D.ª Joana i de llur filla Marina. — ALBERTINI, Eugène: *Note sur la provenance d'une statuette ibérique* (XXXV, pp. 294-297). Identificació de la figureta de cavaller de la col·lecció Vives, avui al Museu Arqueològic de Madrid, la procedència de la qual era desconeguda i que M. A. demostra ésser trobada a Bunyol en 1827. — SANCHIS Y SIRERA, J.: *El Arte del Bordado en Valencia* (XXXVI, pp. 200-223). — MELÓN, Amado: *Forment y el monasterio de Poblet* (XXXVI, pp. 276-302). Notícia del plet tingut entre el monestir i En Forment amb motiu del retaule fet per aquest. — MÉLIDA, José Ramón: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional en 1916. Notas descriptivas* (XXXVII, pp. 8-27, 145-159). Descripció dels objectes ingressats en el Museu, per donatiu o compra, prehistòrics, ibèrics, romans, aràbics i visigòtics, breu i clara i ben il·lustrada. — SENTENACH, N.: *Bíbilis* (XXXVIII, pp. 149-169). Identificació del lloc on estava situada (prop de l'actual Calatayud) i resultats d'una ràpida exploració (monedes imperials, *sigillata*, fragments de marbre, màscara escènica, etc.). — VARELA HERVIAS, E.: *Cerámica ibérica de El Tolmo de Minateda (Albacete)* (XXXVIII, pp. 382-391). — MÉLIDA, José Ramón: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional en 1917. Notas descriptivas* (XXXIX, pp. 1-11, 129-141). — MÉLIDA, J. R.: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional. Notas descriptivas* (XL, pp. 248-264). Relació il·lustrada dels objectes ingressats en 1918. — TARACENA AGUIRRE, B.: *Inauguración del Museo Numantino de Soria* (XL, pp. 552-561). — MÉLIDA, J. R.: *Monumentos megalíticos de la provincia de Cáceres* (XLI, pp. 55-67). — MÉLIDA, J. R.: *Adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional en 1919. Notas descriptivas* (XLI, 481-496).

— *Vell i Nou*. — MARTORELL, J.: *Art Barroc barceloní. La Casa de Convalescència* (n.º 2, pàgines 8-13). — FOLCH I TORRES, J.: *La Col·lecció de Tapiços del Rei d'Espanya* (n.º 4, pp. 2-10). — SANPERE I MIQUEL, S.: *El retaule de Granollers* (n.º 7, pp. 2-7). — Notícia d'un dolmen trobat a la collada d'Oren, a la Cerdanya (n.º 10, p. 15). — *Trepes i dibuixos de rajoles catalanes* (n.º 14, pàgines 8-10). — ORIOL, H.: *La Iconografia de Sant Jordi* (n.º 23, pp. 6-10). — FERRER I GIBERT, P.: *El Palau de Sollerich* (II, pp. 6-8). — R. J., i ORIOL, H.: *La Col·lecció Gil* (II, pp. 13-20). — R. J.: *Vells papers: Guardes de Llibres* (II, pp. 195-198). — R. J.: *El Museu Diocesà (de Barcelona)* (II, pp. 252-256). — *El retaule de Sant Jordi atribuït a En Benet Martorell* (II, pp. 495-496). Notícia d'aquest retaule abans propietat de D. Josep Ferrer i Vidal, amb ocasió d'haver estat venut. — MARTINELL, Cèsar: *L'entetxinat gòtic de Sant Miquel de Montblanc* (III, p. 3-5). — J. S.: *Una pintura mural romànica descoberta a Terrassa* (III, pp. 10-11). — J. S.: *Els frescos de Sant Cugat* (III, pp. 267-270, 296-297, 310-313 i 333-335). — J. S.: *Un bancal gòtic de la col·lecció Estruch* (III, pàgines 347-354). — GUDIOL, J.: *De rajolers i rajoles de color* (III, pp. 367-372, 415-420 i 451-457). — *Pintures murals descobertes suara a Terrassa* (IV, p. 28). Reproducció de les pintures trobades a l'absis de Santa Maria. — J. S.: *Algunes obres mestres de l'escultura de fusta policromada, espanyola, actualment a Catalunya* (IV, pp. 103-113). — J. S.: *Els Ortoneda* (IV, pp. 150-154 i 167-169). — GUDIOL, J.: *De les campanetes litúrgiques* (IV, pp. 163, 167). — FONTRODONA, Magí: *Les influències en l'art romà* (IV, pp. 206-208). — ARCO, R. del: *La pintura mural en el alto Aragón* (IV, pp. 223-232 i 243-256). — J. S.: *El llibre de les Homilies del venerable Beda de Girona* (IV, pp. 287-289, 329-331, 345-349, 386-390, 408-410). — *La Col·lecció de talles policromades de N'Olager Junyent* (IV, pàgines 303-307). — ARCO, R. del: *Más sobre pintura mural en el Alto Aragón* (IV, pp. 343-345, 372-374, 390-392 i 411-413). — GUDIOL, J.: *El retrat en la pintura catalana antiga* (IV, pp. 380-384 i 431-434). — J. S.: *Pere Serafí* (IV, pp. 434-438). — ARCO, R. del: *Pinturas murales en la iglesia de Concilio (Huesca)* (V, pp. 16-21). — SOLER I PALET, J.: *El retaule major de l'església parroquial de Terrassa* (V, pp. 73-81). — RAFOLS, J. F.: *Conservació i Catalogació de Monuments* (V, pp. 163-171). —

- M. T.: *L'explicació d'un plafó* (V, pp. 178-179). Interpretació d'un plafó del retaule de l'església del Sant Esperit de Terrassa. — ARCO, R. del: *Esmaltes aragoneses* (V, pp. 186-199). — TACHARD, P.: *La Collection Plandiura. La faïence d'Alcora* (V, pp. 224-234 i 357-373). — MARTORELL, J.: *La restauració del castell de La Geltrú* (V, pp. 234-239). — GUDIOL, J.: *L'estudi del natural en la pintura gòtica catalana* (V, pp. 289-296). — TRENCS, Manuel: *Les pintures murals de Barberà* (V, pp. 318-328). SOLER I PALET, J.: *Noves d'algunes obres inèdites de N' Agustí Pujol, escultor barroca* (V, pp. 341-351). — RAFOLS, J. R.: *Una pintura mural a l'església de les santes Justa i Rufina de Maluenda* (V, pàgines 374-376). — BATLLE, E.: *El Castell de Perelada i el seu mobiliari* (V, pp. 379-383). — ARCO, R. del: *El Arte en la Catedral de Huesca. Noticias arqueológicas y documentadas, inéditas* (V, pàgines 384-397).
- *Vida Cristiana*. — Publicació periòdica per temps litúrgics. Abadia de Montserrat. — Volum IV (1917-1918). — GUDIOL, Josep: *Les piquetes d'aigua beneïta. Notes històriques* (261-264); *De l'Assumpció. Les tradicions literàries i les iconogràfiques* (355-363).